

«Θεσμική Προστασία της ελληνικής
παραδοσιακής αρχιτεκτονικής: φάσεις,
αντιφάσεις, κίνδυνοι»

Συντήρηση και αναβίωση παραδοσιακών κτιρίων και
συνόλων

Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, ΤΕΕ
University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1982,
σ. 123-140.

INSTITUTIONAL PROTECTION OF GREEK TRADITIONAL ARCHITECTURE:
STAGES, CONTRADICTIONS, DANGERS

G.P. LAVVAS, Professor of Architectural History, University of Thessaloniki

SUMMARY

1830: Starting point for the Modern Greek state and simultaneously (because of Otho) we have the beginning of a new attitude towards tradition. The very first disruption and a violent one, with the contempt for the architecture of our fathers and the embracing of the stylistic quality of our forefathers, in the way it was conceived by its "introducers" (bavarians, Phanariotes, e.t.c.). Consequences (destructions, alterations e.t.c.) upon the traditional process caused by the disruption of the sequence by the nation's leadership themselves and the introduction of the "foreign quality", the "European quality" or fashion, which are considered to be "superior".

1836-1939: Classicism, historicism, eclecticism and other foreign influences: architectural idioms which are to prevail upon the Greek area for one hundred years approximately and will create the dominating, both official and popular, Modern Greek architectural tradition based upon the historical morphology and reverie (The Great Idea) of "Remembrance" or fashion and imitation. The faith in the original tradition of the nation suffers deci-

sive blows.

1920-1950: The dispute of the architecture of "Remembrance". A second cutting having the form of reaction to the by now degenerate historical morphology with the spreading of "Modern Architecture", which is directly connected to the discovery of the despised popular architectural tradition. Zachos, Pikiotis, Maleas, Kontoglou, Konstadinidis, Vasilio-dis, Tzelepis, Michelis and other researchers and defenders of popular architecture. The relative publications round 1950 and the first protective law for the traditional Modern Greek architecture (Law 1469/50): A law without a full coverage of the concept of protection with the contemporary claims, which along, with the parallel deficiency then of a competent for the protection of the architectural tradition.

1950-1975: The period of the "vulgar Modern" architecture and the unprecedented flux of new building masses being accumulated in the big urban centres and touristic areas. The up to now diversified Modern Greek architecture is being destroyed by its heirs inconsiderately, pitilessly or impudently, either through demolition and "development" or through ruination because of the desertation of a great number of settlements. Protection throughout these years can be heard only at a faint whisper among the rattle of the demolishing machinery.

1975-1981: The Modern Greek architectural tradition constitutes an object of the minimum contents. Only a few spots (buildings), small areas of islets (building complexes) have been left in the urban centres, while most of the "undevelopped" traditional settlements are problematic and degraded. "Remorses" and "lamentation" for the destruction of tradition have started to show themselves through demonstrations of individuals and groups, while the "altera pars" continue their "developing" task dauntlessly.

The government enacts legislative measures. The Constitution of 1974 (article 23) is one of the most progressive ones in

formulation. The "nervousness" for the conservation of "whatever is left" from the architectural tradition, now leads to the various legislations and decrees as well as to the creation of various carriers and instruments whose influence nevertheless-to its greater extent-looks like "firing without real bullets". Diarchy (Ministry of Culture and Ministry of Housing), scarcity of financial resources of generous incentives and sufficiently specialized staff along with the sparsity of a corresponding scientific substructure constitute some negative factors which even get intensified by conceptual confusions and ideological contrasts.

The decrees with the special conditions of construction for the conservable traditional settlements constitute some characteristic specimens of the turn of times; they dictate protection with the servile but obligatory imitation of the already dead traditional morphocracy, which are not even a reverie but a betrayal of the original and creative popular culture. A "New traditional"-style is spread throughout Greece as a "substitute" (or irony?) for the already destroyed or under destruction architectural heritage. The contemporary way of life penetrates long past form of architecture in a reverse and contradictory way, "Function follows Tradition!".

Τό 1830 είναι, όπως ξέρουμε, τό έτος μηδέν του νεοελληνικού κράτους. Σ' αὐτή τή χρονική στιγμή περίπου ἀρχίζει πρῶτα ἡ ἀ γ ν ὄ η σ η καί σιγά-σιγά ἡ π ε ρ φ ρ ὀ ν η σ η ἀπό τήν επίσημη κρατική ἀλλά καί τήν κοινωνική καί πνευματική ἡγεσία τῆς τοπικῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς παράδοσης¹.

Τό φαινόμενο είναι καί σημαντικό καί σηματοδιακό. Ἐνα νέο κράτος, ξαναγεννημένο ἀπό τήν τέφρα του, "ντρέπεται" γιά τό ἀμεσο ἀρχιτεκτονικό παρελθόν τῶν π α τ ἔ ρ ω ν τ ο υ, τό περιφρονεῖ καί ἀναζητεῖ τό μέλλον του στό ἐνδοξο μᾶ ἀπόμακρο καί ὀργανικό ἀσύνδετο παρελθόν τῶν π ρ ο - η ἄ η π ω ν. Τό γεγονός αὐτό δέν ἔχει ἀκόμα μελετηθεῖ γιά τίς ἐπιπτώσεις, ὀρατές καί ἀόρατες, πού εἶχε ἀκόμη στή νεοελληνική κοινωνική συνείδηση καί συμπεριφορά ἀπέναντι στήν πολιτιστική παράδοση.

Τῆ θέση τῆς ἀμεσης παράδοσης θά πάρει ὁ κλασικισμός, ὁ ἱστορισμός, ὁ ἐκλεκτικισμός καί τ' ἄλλα δευτερεύοντα ἀρχιτεκτονικά ἰδιώματα, πού θά εἰσβάλουν στόν ἑλληνικό χῶρο καί θά ἐπιβληθοῦν σάν "εἰσαγωγές" ἀνώτερες, "εὐρωπαϊκές" ἢ "πολιτισμένες", στήν ἀρχή ἀπό τοὺς ξένους καί σιγά-σιγά ἀπό τοὺς ἑλληνες ἀρχιτέκτονες καί ἄλλους πνευματικούς καί ἰδεολογικούς φορεῖς.

Ἡ στροφή αὐτή, πού θά δημιουργήσει τή νέα, κ υ ρ ἱ ἄ ρ χ η νεοελληνική π α ρ ἄ δ ο σ η στήν δημόσια καί τήν ἀρχιτεκτονική τῆς κατοικίας, θά κρατήσει ἑκατό περίπου χρόνια καί ἀποτελεῖ τήν πρώτη τ ο μ ῆ καί τήν πρώτη ρ ἡ ξ η μέ τήν ἀρχιτεκτονική συνέχεια καί τήν οἰκιστική παράδοση τῶν προηγούμενων αἰώνων. Εἶναι μία ρῆξη πού σημαίνει ἀ ν τ ἱ θ ε σ η καί ὄχι ἔ ξ ε λ ἱ κ τ ἱ κ ῆ δ ἱ α δ ο χ ῆ πολιτιστικῶν στοιχείων. Εἶναι ἀκόμα ἐπιβολή καί μάλιστα "ἐλέω θεοῦ" ἀπό τόν Ὄθωνα μιάς νέας τεχντροπίας, πού γεννήθηκε χιλιᾶδες χρόνια πρὶν ἐδῶ, ἀλλά ἐπανεμφανίζεται σταλμένη ἀπὸ τὸν με ὄλες τίς διαφοροποιήσεις καί παρεξηγήσεις, πού εἶναι φυσικό νά δημιουργοῦνται, ὅταν μία ὑψηλή ἀρχιτεκτονική δημιουργία γίνεται μοντέλλο γιά ἀντιγραφή τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς της, ἐνῶ ἡ μορφή τῆς ζωῆς τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν ἀσχετὴ μέ τίς μορφοποιητικὲς δυνάμεις τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας.

Τό αποτέλεσμα είναι διπλά άρνητικό: σ' αυτό τό διάστημα όχι μόνο δέν προστατεύονται θεσμικά τά άρχιτεκτονικά μνημεία, που είναι φορείς τής ιστορικής συνέχειας, πέρα από τήν καταστροφή (μέ τίς κατεδαφίσεις κτισμάτων σημαντικών καί μή) τής ύλικής τους ύπόστασης καί τήν άλλοίωση τής οικιστικής συνέχειας, άλλοιώνεται καί ύπονομεύεται σέ επικίνδυνο βαθμό ή π ί σ τ η στή γνήσια καί ά μ ε σ η παράδοση του τόπου γενικά. 'Ο Νεοέλληνας παύει νά πιστεύει στόν έαυτό του καί περιμένει τή πολιτιστική του καλλιέργεια καί ταυτότητα από τά "πολιτισμένα" κέντρα του έξωτερικού. "Όπως έγραψε χαρακτηριστικά ό Ροζός τό 1899, ό Νεοέλληνας έ π α υ σ ε "νά κυβερνάται, ν' ανατρέφεται, νά ένδύεται, νά τρώγη, νά έργάζεται, νά διασκεδάξη, νά σκέπτεται καί μέχρι τινός νά αισθάνεται, συμφώνως πρός τών πατέρων του τός π α ρ α δ ό σ ε ι ς ". Τό αποτέλεσμα είναι ότι έχασε έται "μεγάλο μέρος του έλληνισμού του" καί μεταβλήθηκε όχι σέ "εύρωπαίον, αλλά μόνον εις πίσθηκον εύρωπαίου"².

Η ά φ ύ ν η σ η καί ή ά μ φ ι σ β ή τ η σ η τής άρχιτεκτονικής τής "άνάμνησης" σημειώνεται χρονικά γύρω στό 1920, ταυτόχρονα μέ τό σκληρό έθνικό πλήγμα τής Μικρασιατικής καταστροφής τό 1922, που έσήμανε καί τό τέλος του όνειροπολήματος τής Μεγάλης 'Ιδέας. Είναι ένδιαφέροντα όσα γράφει ό Δ. Τσιπούρας τό 1921 στό βιβλίο του μέ τόν χαρακτηριστικό, για τίς προθέσεις τής έποχής, τίτλο: "Αρχιτεκτονικά βάσεις πρός δημιουργίαν ν έ ο υ έ λ λ η ν ι κ ο ύ ρυθμού"³, όπου μπαίνει τό πρόβλημα τής "έ λ λ η ν ι κ ό τ η τ α ς" άκόμα μία φορά:

"Οί οίκοδομούντες σημερινός οίκοδομός μέ παράστασιν έκ στοιχείων καί άναλογιών εϊτε του 'Αρχαίου εϊτε του Μεσαιωνικού 'Ελληνικού ρυθμού συγχέουσι τήν 'Αρχαιολογίαν, ήτις εϊνε επιστήμη έρευνώσα τά έργα του παρελθόντος καί ούδόλως προτιθεμένη νά οίκοδομήσ η νέα, πρός τήν 'Αρχιτεκτονικήν, ήτις εϊνε κυρίως τέχνη καί έπομένως δημιουργός, άποκλειστικήν άποστολήν έχουσα νά οίκοδομή έργα διά τό παρόν καί διά τό άμεσον μέλλον, έρμηνεύουσα διά τής σ υ γ χ ρ ό ν ο υ α ί σ θ η τ ι κ ή ς, διά τών νέων μ έ σ ω ν, τά όποια διαθέτει καί πρός ν έ ο υ ς σ κ α π ο ύ ς πληρώσεως ν έ ω ν - ά ν α γ κ ω ν τά στοιχεία τής παραδόσεως του παρελθόντος καί ούχι άντιγράφουσα ταύτα διά μαθηματικών άκριβών τύπων.

Οί σ ν ό μ π , οί έξ ά ν τ ι γ ρ α φ ή ς μετεμφευτεύοντες έργα ξένα εις τήν ίδίαν αυτών πατρίδα, έστω καί άν έξέλεγον έξ αυτών τά άριστουργήματα, έπιδεικνύουσιν ού μ ό ν ο ν ά γ ο ν ο ν έ-

δ ι ο ψ υ ρ α ν ἄ π λ ᾶ ν σ χ ε δ ε α σ τ ῶ ν , τῆς ὁποίας πόρω ἀπέχει ἡ ἴεχνη τοῦ ἀρχιτέκτονος, ἀλλὰ καί ὄνοιαν τῶν ρυθμιστικῶν στοιχείων, ἀτινα χαρακτηρίζουσι τὰ πραγματικά καλλιτεχνήματα, ᾧν στοιχείων τινά εἶναι τό φυσικόν περιβάλλον, τό κλίμα, αἱ παραδόσεις κλπ. ὄνευ τῶν ὁποίων καί τό Ἀρχιτεκτονικόν ἀριστοῦργημα ἄκομη ποῦει νά εἶη ἀξίαν, ὡς ἴς στιγμῆς μετεποσίθη ...

... Οἱ μετεμψυτευταί ξένων ἔργων αὐτοισίων ἐν τῇ πατρίδι των διαδοῦσαι τυφλήν πνευματικὴν ὑπαίξαλιν ταύτης εἰς τὴν πατρίδα τοῦ ἀντιγραφομένου ἔργου".

Καί στή συνέχεια: "Αἷτια τῆς σημερινῆς ἐπιλημοσύνης τοῦ κλιματολογικοῦ στοιχείου τῆς Ἐθνικῆς ἡμῶν Ἀρχιτεκτονικῆς εἶνε (τίς θά τό ἐπίστευεν;) ἡ ἀπελευθέρωσις τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου..."

Εὐθύς ἀμέσως κατήλθον εἰς τὸν νεορὸν Βασιλείου... ἀρχιτέκτονες, ξένοι καί Ἕλληνες, ... καί ἐπέβαλον ὅπως ἀειλοσοφῆτως τοὺς ρυθμούς, τοὺς ἠπίους εἶχον σπουδάσει βεβαίως, οἱ μὲν κλασικίζοντες, οἱ δὲ νεωτερίζοντες, χωρὶς ὅμως ὁ ὕ δ ε ἰ ς ν ᾶ Ἑ λ λ η ν ἰ ζ η...⁴. Ἐδημιουργήθησαν νόμοι, διατάγματα κλπ. περί ὁδῶν καί οἰκοδομῶν, ᾧν πολλάκις πολλά εἶναι ἀντίθετα ἰῶν δεόντων...".

Ἡ ἀμειωβήτηση τῆς "ἱστορικῆς μορφολογίας" καί ἡ διάδοσις τῶν ἰδεῶν τῆς "Μοντέρνας"⁵ ἀρχιτεκτονικῆς — ποῦ συμπίπτουν χρονικά καί σχετίζονται ὁμοίως — ὄδηγοῦν στήν Ἑλλάδα σέ μία ἄλλη συσχέτιση καί γόνιμη διαδικασία. Οἱ "Μοντέρνοι", Ἕλληνες καί ἄκομη καί ξένοι, ὅπως ὁ Le Corbusier, "ἀνακαλύπτουν" τὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ καί τὴν περιφρονημένη ἀπὸ τό κράτος καί τὴν νεοελληνικὴ κοινωνία οἰκιστικὴ παράδοσις. Ἐνα ρεῦμα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση διαμορφώνεται σιγά-σιγά καί ἐρευνητῆς καί στοχαστῆς, ὅπως ὁ Α. Ζάχος, ὁ Β. Πικιώνης, ὁ Μαλέας, ὁ Α. Κωνσταντινίδης, ὁ Δ. Βασιλειάδης, ὁ Π. Τζελέπης, ὁ Π. Μιχαῆλς γιά ν' ἀναφέρω μερικά γνωστὰ μόνον ὀνόματα, γίνονται οἱ ἀπολογητῆς τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Γόρω στό 1950 δημοσιεῖονται μερικά χαρακτηριστικά ἔργα⁶ καί διατυπώνονται ἀρχιτεκτονικῆς προτάσεις γιά νέους οἰκισμούς, ὅπως τῆς "Α ἰ ε ψ ν ἦ ς"² στή Γλυφάδα τῆς Ἀττικῆς (1950) ἀπὸ τὸν Πικιώνη μὲ ἀναφορὰ στή λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοσις, ποῦ δημιουργοῦν ἕνα νέο, θετικὸ καί ἐλπιδοφόρο κλίμα. Δέν εἶναι ἄκομη συμπτωματικὸ ὅτι, τὴν ἴδια χρονικὴ στιγμή, ψηφίζεται ἀπὸ τὴν βουλὴ καί ὁ πρῶτος προστατευτικὸς νόμος (ὁ Νόμος 1469/50) γιά τὰ κεῖτερα τοῦ 1830 Μνημεῖα ποῦ περιλαμβάνει καί τίς χαρακτηριστικῆς διατιμῶσεις "τόποι ἰδιαίτερου φυσικοῦ κάλλους" ἢ "τόποι ἰ-

στορικοί" με τις οποίες εισάγεται χωρίς ίσως να γίνεται με σαφήνεια κατανόητή ή έννοια του "συνόλου". Ο νόμος αυτός αποβλέπει στον έλεγχο των στοιχείων με τις οποίες εισάγεται χωρίς ίσως να βλέπει στον έλεγχο των οικοδομημάτων, που βρίσκονται, επισκευάζονται ή ανεγείρονται σ' αυτούς τους τόπους, με την έννοια ότι οποιαδήποτε επέμβαση (άνεγερση, κατασκευή, επισκευή, μετασκευή, διαρρύθμιση εσωτερική ή εξωτερική και συντήρηση) θα έγκρίνεται σύμφωνα με το άρθρο 52 του κωδικοποιημένου αρχαιολογικού νόμου 5351/1932 από τον Υπουργό Παιδείας και το Αρχαιολογικό Συμβούλιο.

Ο Νόμος 1469/1950 αν και ά τ ε λ η ς έ ν ν ο υ ι ο λ ο γ ι κ ῶ , έμελλε να είναι τό μ ο ν ο δ ι κ ῶ ν ο μ ι κ ῶ στήριγμα για ν' άνεπιπτώσιθεί ή λήλιστα της καταστροφής της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής παράδοσης στις δεκαετίες που ακολούθησαν μέχρι σήμερα. Η ύπαρξη του βοηθάει παρ' όλα αυτά ελάχιστα, από τό αντικειμενικό γεγονός ότι ή ψήφισή του δέν εσθμαινε και τή δημιουργία αρμόδιας υπηρεσίας με τά όργανα, που θα τόν έφάρμοζαν. Από τό 1961 προβλέπεται πάντως στό πλαίσιο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας μία μόνα Έσφορεία Νεωτέρων Μνημείων αρμόδια για όλη τήν Ελλάδα χωρίς όμως προσωπικό (μιά θέση ύπαλλήλου ύπηρει έμόνο) και πόρους, ώστε να ύπάξει αποτελεσματική στήν πράξη, γιατί βέβαια "κηρύξεις" και προστασία στό χαρτί έγιναν για μερικές έκατοντάδες μνημεία και σύνολα ή οίκισμούς.

Μετά τό 1950, έπειτα από ένα εμφύλιο πόλεμο που άδειασε τά χωριά από κόσμο και γέμισε τήν Άθήνα και τή Θεσσαλονίκη σέ άπαράδεκτο βαθμό, αρχίζει στόν ελληνικό χώρο ό οίκοδομικός όργανισμός που θα δημιουργήσει τήν έμπορευματική αρχιτεκτονική της "χυδαίας Μοντέρνας". Είναι ή αρχιτεκτονική που χρησιμοποιεί ύλικά και κατασκευαστικά ή μορφολογικά στοιχεία της "Μοντέρνας" (μπετόν, γυαλί, σφαλιτό) προδίνει όμως τίς άρχές και τίς προθέσεις της αρχιτεκτονικής επανάστασης του Μεσοπολέμου. Μιά άκατάσχετη και άνεπανόληπη πλημμυρίδα οίκοδομικού όγκου συσσωρεύεται στό άστικό κέντρο και τίς τουριστικές περιοχές της χώρας, που είχε σαν συνέπεια τήν ταχύρρυθμη καταστροφή της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής παράδοσης σέ χρόνο ρεκόρ. Χωρίς σκέψη, χωρίς οίκτο και χωρίς αιδώ ή γενιά μας, σαν οί κληρονόμοι και θεματοφύλακες της, έξαφανίσαμε σχεδόν ολοκληρωτικά τήν νεώτερη αρχιτεκτονική μας ιστορία στό όνομα της "προόδου", της "άξιοποίησης" και του ύλικού κέρδους. Η θεσμική προστασία του Νόμου 1469/50, αέ μία κοινωνία εξαλλη για έφήμερο και άτομικό κέρδος και ένα κράτος άσπότηστο για τό μέλλον και τίς πολιτιστικές άξίες, κατόνησε ν' άκούσεται σαν ά δ ῶ ν ο μ ο ς ψ έ θ υ ο ς μέσα στό πανδαϊμόνιο από τό κροτάλιμα των κατασκευαστικών μηχανημάτων στις πόλεις και τούς δυνατός άγέρηδες της μονα-

Ξιᾶς στοὺς ἐρειπωμένους καὶ ἐρημωμένους οἰκισμοὺς τῆς ὑπαίθρου. Ἡ μεσο-
λάβηση καὶ τῆς Χούντας στὴν τελευταία φάση αὐτῆς τῆς πολιτιστικῆς ἀρ-
νητικῆς κοσμογονίας, μὲ τίς σύθαιρέσεις καὶ τὰ ἐκτρωματικά ἀρχιτεκτονι-
κά προϊόντα "κατὰ παρέκκλισιν τοῦ Νόμου" ὅπως εἶναι μερικά ξενοδοχειακά
συγκροτήματα στὴ Χαλκιδική, γιὰ ν' ἀναφέρω μόνο ἓνα παράδειγμα, σφράγισε
αὐτὴν τὴν περίοδο τῆς νεοελληνικῆς μας ζωῆς (1950-1975) μὲ τὸν ἀνεξίτηλο
χαρακτῆρα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς "ὄβρης" μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ σημασία τῆς λέ-
ξης.

*

Στὴ δεκαετία τοῦ 1970, τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μας κληρο-
νομίας, ὅσο ὀφρᾶ τουλάχιστον τῆ νεοελληνικῆ ἀρχιτεκτονικῆ παράδοση εἶ-
ναι χωρὶς μ ε γ ἄ λ ο π ι ἄ ἄ ν τ ι κ ε ἰ μ ε ν ο⁸. Τὸ μεγαλύτερο μέ-
ρος τῶν ἀστικῶν κέντρων ἔχει μεταμορφωθεῖ σὲ οἰκιστικὰ συγκροτήματα τῆς
"χυδαίας Μοντέρνας", ἐνῶ μερικές νησίδες καὶ μεμονωμένα κτίρια, πού τυ-
χαῖα σώθηκαν μέχρι στιγμῆς, μοιάζουν μὲ μελλοθάνατους, ἢ "ὑπόλοιπα" τρα-
γικά τοῦ παρελθόντος. Τὸ ἴδιο τραγικοί εἶναι καὶ οἱ παραδοσιακοὶ οἰκι-
σμοὶ τῆς ὑπαίθρου, πού συνεχίζουν ν' ἀργοπεθαίνουν ἀπὸ τὸν μαρασμὸ καὶ τὴν
ἐγκατάλειψη.

Μετὰ τὴ μεταπολίτευση, μιὰ μικρὴ μειονότητα τῆς κοινωνίας μας γί-
νεται ἡ ἐκφράστρια τῶν "τύψεων" γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς παράδοσης. Δια-
μαρτυρίες ἢ ἐκκλήσεις ἀλλὰ περισσότερο ἐ π ι κ ῆ ὀ ε ι ο ι λόγοι γιὰ τὰ
κτίρια καὶ τὰ σύνολα, πού ἐξακολουθοῦν νὰ φεύγουν μὲ γρήγορο ρυθμὸ, θ' ἀ-
κουσθοῦν, θὰ γραφοῦν καὶ θὰ ἀναταράξουν ἐλαφρὰ τὰ νερὰ μιᾶς πολιτείας καὶ
μιᾶς κοινωνίας, πού ἡ συμπεριφορὰ τους ἀπέναντι στὴ νεότερη παράδοση θὰ
μείνει στὴν ἱστορία ὡς μανιακὸ φαινόμενο ἀρνήσεως ἢ ἀκόμα καὶ ἐχθρότη-
τας ἀνάμεσα στοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς.

Ἡ Πολιτεία φαίνεται ὅτι συνέρχεται ἐπιτέλους καὶ θέλει νὰ σώσει
ὅ,τι εἶναι ἀκόμα δυνατόν. Τὸ νέο Σύνταγμα τοῦ 1974 μὲ τὸ ἀρθρο 23 δημι-
ουργεῖ τὸ σωστὸ πλαίσιο μὲ τὴν προοδευτικὴ του διατύπωση καὶ στόχευση, ὅ-
που τὸ συμφέρον τοῦ ἀτόμου μπορεῖ νὰ ὑποχωρήσει μπροστὰ στὸ κοινὸ καλὸ σὲ
σχέση μὲ τὰ πολιτιστικὰ ἀγαθὰ καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον. Ἐνδιαφέρουσα ἀ-
κόμα εἶναι ἡ παραπέρα προσπάθεια γιὰ τὴν νομικὴ προστασία τῆς ἀρχιτεκτο-
νικῆς κληρονομίας πού σημειώνεται ἀπὸ τὸ 1975 μέχρι σήμερα. Ἀναφέρω με-
ρικά ἀπὸ τὰ νομοθετικά αὐτὰ μέτρα, πού ἔχοντας ὡς βασικὸ νόμο τὸν 1469/
50 ἀσκοπεῖουν στὴ προστασία καὶ διατήρηση κτιρίων καὶ συνόλων. Τέτοια εἶ-
ναι ὁ Γ.Ο.Κ. τοῦ 1973 μὲ τὰ ἀρθρα του 79 καὶ 80, ὅπου ξεκαθαρίζονται οἱ
ἐννοιες καλλίτερα, ὁ Νόμος 622/1977 πού δίνει τὸ δικαίωμα στὸ Υ.Δ.Ε. νὰ
ἐκπονεῖ εἰδικούς δρους δομῆσεως, τὸ διάταγμα τῆς 13/11/78 "περὶ χαρακτη-

ρισμού ως παραδοσιακών οικισμών τινών του Κράτους και καθορισμού των δ-
ρων και περιορισμού δομήσεως των οικυπέδων αυτών" (ΦΕΚ, άρ. Φ. 594, τεύχ.
Δ') με τό όποιο κηρύχθηκαν 420 περίπου οικισμοί σαν παραδοσιακοί από τό
τότε Ύπουργείο Οίκισμου και τώρα Ύπουργείο Χωροταξίας Οίκισμου και Πε-
ριβάλλοντος (Υ.Χ.Ο.Π.). Πρίν και μετά άπ' αυτόν υπάρχουν επίσης αρκετά
διατάγματα άναφερόμενα στους ειδικούς δρους δομήσεως για όοισμένους χα-
ρακτηριστικούς παραδοσιακούς οικισμούς, όπως ή Μύκονος-Δήλος, οί Δελφοί,
ή Αζγίνα, ή Πάνω Πόλη τής Θεσσαλονίκης, ή Άράχωβα, ή Πρέβεζα, τό Λεωνί-
διο, τά Ζανοροχώρια, τό Γαλαξειδί, ή Μυτιλήνη κ.ά.

Ύπάρχει άκόμα ό νέος οργανισμός του Υ.Π.Π.Ε. (Πρόεδρ. Διάταγμα
941/1977, ΦΕΚ 320, τεύχ. Α, 17/10/77, που με τό άρθρο 20γ και 23γ επιλαμ-
βάνεται α) με τά θέματα τής "προστασίας και του εύπρεπισμού νεωτέρων μνη-
μείων.. από του 1831 μέχρι του 1880".. και β) με "θέματα άναγόμενα εις
τήν μελέτην οίουδήποτε τεχνικού έργου συντηρήσεως, στερεώσεως, αναστηλώ-
σεως, άποκαταστάσεως, διαμορφώσεως χώρων και προστασίας των νεωτέρων μνη-
μείων και διατηρητέων κτισμάτων ... και τήν μελέτην-προστασίαν παραδοσι-
ακών οικισμών..". Ο οργανισμός αυτός προβλέπει επίσης "Γενική Διεύθυνση
Πολιτιστικής Άνατύξεως" (Γ.Δ.Π.Α.) με έπτά περιφερειακές ύπηρεσίες ή Ύ-
φορες Νεωτέρων Μνημείων, που έχουν επανδρωθεί σχετικά και λειτουργούν
ήδη εδώ και ένάμισυ περίπου χρόνο. Ύπάρχει άκόμα στο Υ.Χ.Ο.Π. ή αντί-
στοιχη "Διεύθυνση Παραδοσιακών Οίκισμών και Περιβάλλοντος" με άνάλογους
στόχους προστασίας. Τέλος, θά πρέπει ν' αναφέρω τούς Νόμους 947/79 "περί
οίκιστικών περιοχών" και τόν Ν. 880/1979, που εισάγει τόν "μεταφερόμενο
συντελεστή δομήσεως", μία μεθόδευση, που μπορεί ν' άποβεί πολύ χρήσιμη για
τήν επίχειρηση τής διασώσεως του παραδοσιακού μας πλούτου μαζί με μερικά
άλλα κίνητρα και μέτρα, που τελευταία παίρνει τό Κράτος. Είναι οί μικρές
επιχορηγήσεις για έπισκευές παραδοσιακών κτισμάτων του Ύπουργείου Πολι-
τισμού και τά χαμηλότοκα δάνεια, που δίνει τώρα ή Κτηματική Τράπεζα.

Ή παράθεση και μόνο των νομοθετικών μέτρων, που αναφέρθηκαν, δη-
μιουργεί σ' ένα που άγνωεί τήν έλληνική πραγματικότητα, μία αισιόδοξη
προοπτική για τήν τύχη των "ύπολοίπων" τής νεοελληνικής αρχιτεκτονικής
παράδοσης που γλίστρωσαν τόν άφανισμό από τή λαίλαπα τής τριακονταετίας
1950-1980.

Δυστυχώς όμως τό πρόβλημα δέν μπορεί νά ληχθεί ότι έχει αντιμε-
τωπισθεί με τή σύνταξη και τήν ψήφιση νόμων που είναι και άτελείς και ά-
κόμα προβληματικοί, όπως θά δούμε. Ένας ούδέτερος παρατηρητής τής συμ-

περιφοράς μας απέναντι στη παράδοση γρήγορα θα διαπιστώσει ότι βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα νεοελληνικό πρόβλημα πρώτου μεγέθους: ότι δηλαδή ή μέχρι τώρα ιστορία της προστασίας της αρχιτεκτονικής παράδοσης στον ελληνικό χώρο αποκαλύπτει μία σχέση των νεοελλήνων κληρονόμων μαζί της, που είναι προβληματική, άνησυχητική και επικίνδυνη για την πολύτιμη αυτή κληρονομιά. Επιτρέψτε μου μερικές γενικές διαπιστώσεις.

Σάν κληρονόμοι δείξαμε και δείχνουμε πώς δέν την άγαπα με και δέν τήν ύπολογίζουμε σοβαρά αυτή την κληρονομιά. Αν συνέβαινε τό αντίθετο, θα είχαμε φροντίσει τουλάχιστον νά την καταγράψουμε συστηματικά γιά νά ξέρουμε τί κτίρια και σύνολα έχουμε και δέν έχουμε. Είναι ένα έθνικό άπαράδεκτο γεγονός ότι άκόμα δέν υπάρχει σήμερα στην Έλλάδα "Έθνικό Μητρώο Διατηρητέων Αρχιτεκτονικών Μνημείων και Συνόλων", που νά περιλαμβάνει τό τεράστιο μνημειακό και ιστορικό δυναμικό μας. Υπάρχουν βέβαια μερικές άποσπασματικές προσπάθειες άτόμων και φορέων, κυρίως γιά έπιστημονική-μελετητική χρήση, αλλά μία συστηματική καταγραφή του τεράστιου αυτού μνημειακού ύλικού μέ στόχο την προστασία του σέ έθνικό επίπεδο δέν υπάρχει, ενώ άποτελεί την πρώτη προϋπόθεση γιά την αξιολόγηση, την Ιεράρχηση και την ένταξη της κληρονομιάς αυτής οργανικά, ώφέλιμα και Ισορροπημένα, στό πλαίσιο της σύγχρονης και μελλοντικής ζωής και εξέλιξης. Ίδιαίτερα άποκαρδιωτική είναι ή έχθρική συμπεριφορά μας στό τελευταίο κομμάτι της μακράς-ωνης πολιτιστικής μας παράδοσης, τά Νεώτερα μνημεία μας, που είναι και τό σημερινό τερό γιά την ύπαρξή μας άφου: α) είναι οί ζωντανές άκόμα ρίζες μας και β) έκει μέσα βρίσκονται μετουσιωμένες και επιβιώνουσες και ή άρχαιοτητα μέ τόν κλασικισμό και ή βυζαντινή συνέχεια μέ την λαϊκή μας αρχιτεκτονική. Άπ' τή νεοελληνική μας λοιπόν παράδοση έχει χαθεί, όπως ήδη λέχθηκε, τό πιο σημαντικό και αξιόλογο ποσοστό, χωρίς νά τό έχουμε έπιστημονικά μελετήσει και διασώσει ούτε καν στό άρχείο.

Πόσο άνίσχυρη άποδεικνύεται ή ύπάρχουσα θεσμική προσοχή, όχι μόνο πριν από δέκα χρόνια αλλά και σήμερα, τό άποδεικνύει τό γεγονός ότι ό ρυθμός της συστηματικής καταστροφής της "τελλής" είκοσαετίας 1950-1970 δέν μειώθηκε αισθητά και στη δεκαετία του '70, παρ' όλη τή μεσολάβηση και της νέας νομοθεσίας και της πανευρωπαϊκής σταυροφορίας γιά τή διάωση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, μέ

κορωνίδα τό έτος 1975, όπως θυμάστε. Χαρακτηριστικά άρνητικά παραδείγματα τής τελευταίας πενταετίας είναι ή περίπτωση τού λιμανιού τής Πύλου, ή καταστροφή τού παραδοσιακού χαρακτήρα τής Πάνω Πόλης Θεσσαλονίκης, ό άκρωτηρισμός τής παλιάς Μητρόπολης τής Δράμας καί οι άπειρες καθημερινές, σχεδόν διαμαρτυρίες, εκκλήσεις καί μ ν η μ ό σ υ ν α, πού δημοσιεύονται σέ έφημερίδες καί περιοδικά γιά κατεδαφιζόμενα κτίρια τής νεότερης μας Παράδοσης. Από τή στιγμή πού μία Πολιτεία θεσμοθετεί βέβαια νόμους αλλά δέν διαθέτει τήν κατάλληλη ύποδομή, τή θέληση καί τό σθένος καί, τό κυριότερο, τά οικονομικά μέσα καί κίνητρα γιά νά τούς εφαρμόσει, ή προστασία άπέναντι στά όμαδικά ή άτομικά συμφέροντα καί τήν άπαράδεκτη σπέκουλα τής γής γίνεται μέ θ ο σ φ α ι ρ α πυρά. Γιατί άσφαιρα πυρά είναι π.χ. νά μπορεί ή άρμόδια ύπηρεσία νά κηρύξει ένα κτίσμα διατηρητέο σύμφωνα μέ τό νόμο καί ή κήρυξη αυτή ν'άκυρώνεται αυτόματα μετά δύο χρόνια, άν τό κράτος δέν έχει άπαλλοτριώσει τό μνημείο-πράγμα πού σπανιότατα συμβαίνει. Άν κάποιος νομίζει ότι αυτό είναι ύπερβολή δέν έχει παρά νά επισκεφτεί δειγματοληπτικά μόνο, τά κυριότερα ~~θ~~ κέντρα, πού είχαν άναντίρρητη παραδοσιακή αρχιτεκτονική, κατά μήκος τής εύαίσθητης - από άμυντικής καί πολιτιστικής πλευράς - γραμμής τών συνόρων μας. Άς επισκεφτεί πούτα τήν Πρέβεζα, τά Γιάννενα, τή Καστοριά, τή Φλώρινα, τή Βέροια, τή Θεσσαλονίκη, τίς Σέρρες, τή Δράμα, τήν Καβάλα, τήν Ξάνθη, τήν Κομοτηνή καί τό Διδυμότειχο καί κατόπιν άς περιηγηθεί τά πέρα άπ'τά σύνορά μας αντίστοιχα άστικά κέντρα καί οικισμούς μέ επίσης παραδοσιακό χαρακτήρα, όπως τό Άργυρόκαστρο, τήν Κορυτσά, τό Μοναστήρι, τήν Όχρίδα, τή Φιλιππούπολη, τό Μελένικο, τήν Άδριανούπολη καί τήν Κωνσταντινούπολη. Είμαι σίγουρος ότι ό καθένας μας, σάν υπεύθυνος κάτοικος αύτού τού τόπου, θ' άνταρτίχιαζε καί θά εύχότανε νά μή συμβεί ποτέ νά πρέπει νά άποδείξουμε τήν έλληνική πολιτιστική συνέχεια αύτού τού χώρου. Γιατί; Διότι από αύτή τή σύγκριση βγαίνει πώς κάποια φθονερή μοίρα - πού δέν είναι άλλη από τήν ίδια μας τήν συμπεριφορά - άσπασε νά καταστραφούν άκόμα καί στήν πιό εύαίσθητη περιοχή τής χώρας άνεπανόρθωτα οι άποδείξεις τής νεότερης προγονικής μας κληρονομιάς, στοιχεζα πρωταρχικά καί όχι "πολυτέλεια" (όπως συλλαμβάνονται νά λένε μερικοί νεοέλληνες σέ πολύ υπεύθυνες θέσεις) γιά τήν πολιτιστική μας αντίσταση πρός κάθε τυχόν άμφισβήτηση πρός τό έξω καί τή φυλετική καί κοινωνική μας πίστη καί θωρόκλιση πρός τά μέσα.

Άν κάνετε αύτή τή διαδρομή στό βορειοελλαδικό χώρο, θά διαπιστώσετε άκόμα καί ένα άλλο τραγελαφικό φαινόμενο: ένώ ή γνήσια καί άληθινή αρχιτεκτονική μας παράδοση καθημερινά λιγστεύει καί εξαφανίζεται, στή

θέση της μπαίνει μία "προκατασκευασμένη νεοπαραδοσιακή" μορφοκρατία, που φαίνεται να παίζει τό ρόλο του ύ π ο κ α τ ά σ τ α τ ο ύ τ η ς ή τ ή ς κυνικής είρωνείας. Είναι ένα άκόμα από τό άκατανόητα καί άντιφατικά στοιχεία αύτής τής συμπεριφοράς μας: από τή μία νά καταστρέφουμε τό α ύ θ εν - τ ε κ ό , καί από τήν άλλη νά πιστεύουμε ότι προστατεύουμε καί συντηρούμε τούς παραδοσιακούς μας οίκισμούς μέ τό νά τούς ξανακτίζουμε καί μάλιστα μέ προδιαγραφές, που οδηγούν σέ προκατασκευασμένη μεθοδολογία παραγωγής κτισμάτων μέ "νεοπαραδοσιακό" μακρινιάζ στην πρόσοψη, σύγχρονων όμως σέ λειτουργία, κατασκευή καί ύλικά κατά τ'άλλα. Τά διατάγματα⁹, γιά τούς "ε ί δ ι κ ο ύ ς δ ρ ο υ ς δ ο μ ή σ ε ω ς", που άφορούν τούς επί μέρους παραδοσιακούς οίκισμούς είναι γεμάτα από ά π α γ ο ρ ε ύ σ ε ι ς μορφολογικού χαρακτήρα, δουλικές καί μιμητικές μιας παρωχημένης καί νεκρής πιά ρυθμολογίας, που τή γέννησε μία άλλη μ ο ρ φ ή ζ ω η ς , έντελώς διαφορετική καί άσχετη μέ τίς άπαιτήσεις καί τίς δυνατότητες τής σύγχρονης πραγματικότητας. Μεγαλύτερη παρεξήγηση καί προδοσία του δημιουργικού πνεύματος καί τής πεμπτουσίας τής παράδοσης αλλά καί άτυχεστέρα άχρήστευση του άρχιτέκτονα καί τής δουλειάς του, μέ τήν έ π ι σ η μ η μ ά λ ι σ τ α αύτή έπιβολή τής "νεοπαραδοσιακής" άρχιτεκτονικής παραγωγής που πλημμυρίζει αιγά-αιγά όλόκληρη τή χώρα, δέν νομίζω ότι μπορεί νά ύπάρξει. Ένα νέο σλόγκαν ταιριάζει έδω σάν παραλλαγή του γνωστού "ή μ ο ρ φ ή ά κ ο λ ο υ θ ε ι τ ή λ ε ι τ ο υ ρ γ ί α": Στην Έλλάδα του 1981 μετά τό προϊόντα τής "χυδαίας Μοντέρνας" παράγουμε τώρα "νεοπαραδοσιακά" προϊόντα γιά ν'άντικαταστήσουμε τό χαμένο παρελθόν μέ τό σλόγκαν: "ή λ ε ι τ ο υ ρ γ ί α ά κ ο λ ο υ θ ε ι τ ή ν π α ρ ά δ ο σ η" αλλά προκατασκευασμένη.

Κυρίες καί Κύριοι,

Η Πολιτεία έχει άκολουθήσει μέχρι στιγμής τήν τακτική, που μέ πολύ άδρές γραμμές προσπάθησα νά σκιαγραφήσω στό προηγούμενα. Συνοπτικά μπορούμε νά πούμε ότι ή έπίσημη κρατική προστασία χαρακτηρίζεται α) από νομικό πλαίσιο μέ πολλά κενά, β) ύ π η ρ ε σ ί ε ς καί π ρ ο σ ω π ι κ ό ό λ ι γ ά ρ ι θ μ ο ά πέναντι στις τεράστιες άνάγκες, που μαζί μέ τ' άλλα έχει ακόμα καί τήν πολυτέλεια τής δ ύ α ρ χ ί α ς . (Υ.Π.Π.Ε. + Υ.Χ.Ο.Π.) μέ άρνητική βέβαια έπίπτωση στό έργο τής προστασίας, γ) κονδύλια καί άλλα μέσα έλάχιστα, δ) κίνητρα καί άντικίνητρα καθόλου γενναία καί τελεσφόρα καί τέλος ε) έπιστημονική ύποδομή ύποτυπώδη. Για τήν προστασία, συντήρηση, αναστήλωση, άποκατάσταση, άνάδειξη καί άναβίωση άρχιτεκτονικών μνημείων καί συνόλων, είναι άυτονόητο ότι χρειάζεται ειδικευμένο κι

έμπειρο προσωπικό, εργαστήριο, έρευνες στα ύλικά και τις παλιές τεχνικές και γενικά έμπειρίες από τα ίδια τα μνημεία μας και όχι απ' έξω. Άκόμα όμως δεν έχουμε ούτε ένα μεταπτυχιακό τμήμα ή Σχολή Συντηρήσεως Μνημείων για αρχιτέκτονες, όπως το Restauro της Ρώμης, του York, του Παρισιού, της Bruges ή της Άγκυρας. Ναι, η Τουρκία έχει Μεταπτυχιακή Σχολή Συντηρήσεως Μνημείων .

Αν η Πολιτεία δεν έχει αντιμετώψει ακόμα το βλο πρόβλημα με την όφειλόμενη γενναιότητα και την ευρύτητα της σημασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, δεν σημαίνει ότι και το κ ο ι ν ω ν ι κ ό σ ύ ν ο λ ο έχει δείξει διαφορετική συμπεριφορά απέναντί της. Κι εδώ ο αντικειμενικός παρατηρητής πρέπει να σημειώσει μια έ π ι κ λ ί ν ο υ σ η δ ι μ β λ υ σ η , του ενδιαφέροντος και μια δ ρ ν η σ η της νεοελληνικής κοινωνίας για θυσία, μερική έστω, του ατομικού της για χάρη του γενικού πολιτιστικού συμφέροντος. Βέβαια δεν λείπουν κι εδώ οι φωτισμένες εξαιρέσεις ατόμων και ομάδων, είναι όμως εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Η πλειοψηφία των νεοελλήνων ακολουθεί δυστυχώς τη γενική τάση για αξιοποίηση και κέρδος χωρίς κανένα φραγμό. Στα αστικά κέντρα ή τις τουριστικά άναπτυγμένες περιοχές τα παραδοσιακά αρχιτεκτονικά στοιχεία θυσιάζονται στο βωμό της ταχύρρυθμης και αστόχαστης ανάπτυξης, ενώ στις άλλες περιοχές οι κάτοικοι ό ν ε ι ρ ε ύ ο ν τ α ι π ό τ ε ν ά ρ θ ε ι και σ'αυτούς, με κάθε θυσία, ή μαγική έννοια της ανάπτυξης και της ευημερίας, αφού δεν μπορούν να συνειδητοποιήσουν ακόμα την άρνητική πλευρά του νομίσματος. Και στον ιδιωτικό τομέα λοιπόν, οι διαπιστώσεις και τ'άποτελέσματα είναι ζοφερά για το πρόβλημα της προστασίας.

Βέβαια μόνο ρομαντικοί ή ουτοπιστές θ' άρνιόντουσαν το δικαίωμα στον καθένα μας να καλύτερεύσει τη ζωή του θυσιάζοντας το ατομικό του συμφέρον στην ύπόθεση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Κάτι τέτοιο θάταν πέρα από κάθε έννοια κ ο ι ν ω ν ι κ ή ς δ ι κ α ι ο σ ύ ν η ς. Το θέμα όμως είναι πόσο σωστή και για το ατομικό μας συμφέρον είναι η λύση, που άποτελεί τον κανόνα σχεδόν και την πρακτική στή χώρα μας: δηλαδή ά π α λ λ ο τ ρ ί ω σ η ή κ α τ ε δ ᾶ φ ι σ η των δειγμάτων της παραδοσιακής κληρονομιάς μας. Η άνάλυση των πλειονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων σ' άλλες χώρες έχει δείξει πως το δόγμα αυτό είναι ψευδοδόγμα, ενώ οι έναλλακτικές λύσεις και δυνατός και μακροπρόθεσμα όφελιμότερες είναι.

Χρειάζεται μόνο κατανόηση του προβλήματος και συνεργασία του Κράτους και του πολίτη για την άμοιβαία προσφορά και θυσία χ ω ρ ί ς κ ο ι -

ν ω ν ι κ ή ά δ ι κ έ σ α αλλά και χωρίς κερδοσκοπική υπερβολή. Πάντως ή κοινωνία μας, έμεις όλοι μας, είτε από άγνοια και λανθασμένη αντίληψη, είτε από άλλους, κερδοσκοπικούς καθαρά, λόγους, άρνείται στην πλειονότητα της νά προστατεύσει τήν αρχιτεκτονική παράδοση και νά προβληματιστεί έπάνω στις έπιπτώσεις, πού έχει ή άπώλεια τής παραδοσιακής μας φυσιογνωμίας και συνέχειας.

Θά μπορούσα νά άριθμήσω πολύ περισσότερους παράγοντες, άρνητικούς δυστυχώς για τήν υπόθεση τής αρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς. Γεγονός είναι πάντως ένα και άναντίρρητο: ότι οι σημερινοί κ λ η ρ ο νό μ ο ι αυτού του πολλαπλά πολύτιμου πλούτου φερόμαστε κάθε άλλο παρά ά ν τ ά ξ ι ά του και, τό χειρότερο, καθόλου π ρ ο ν ο η τ ι κ ά για τό παρόν και τό μέλλον τής πολιτιστικής μας έπιβίωσης. Άν υποθέσουμε ότι ή ιστορική μας συνείδηση και ό σεβασμός μας προς τίς αρχιτεκτονικές αξίες και μνήμες του παρελθόντος έχει άμβλυωθεί, στό βαθμό πού δέν αντιδρούμε πιά μέ τήν άπαιτούμενη ε ύ α ι σ θ η σ ί α και σ υ ν ο ί σ θ η σ η, τότε πραγματικά είμαστε μιά κοινωνία χωρίς μέλλον, α) γιατί άδιαφορούμε για τήν ιστορική μας μνήμη και συνέχεια και έπομένως είμαστε καταδικασμένοι σέ πολιτιστικό μαρasmus και β) γιατί φαίνεται πώς ή μεταπολεμική έμπορευματική αρχιτεκτονική παραγωγή και ή ποιότητα ζωής, πού προσφέρεται μέσα σ'αυτή, δ έ ν μ α ς έ ν ο χ λ ε ι αλλά μ α ς β ο λ ε ύ ε ι. Αυτό θά έσημαινε άμβλυνση και έξουθένωση ή άχρήστευση τής ικανότητας αντιδράσεώς μας σέ ίσοπεδωτικές, άπρόσωπες και αυτόματοποιημένες διαδικασίες, μ'όλες τίς δυσωίνες προοπτικές πού δημιουργούνται από τυχόν έπαληθευση αυτής τής διαπίστωσης. Ή σκληρότερη και πιό έ π ώ δ υ ν η από τίς προοπτικές αυτές είναι ή ίδια ή μοίρα τών παιδιών μας. Θέλουμε πραγματικά νά τούς κληροδοτήσουμε, σάν μεταπολεμική γενιά, τήν ίσοπεδωμένη, άνιαρή, άνυπόφορη και άνέραστη αρχιτεκτονική τής ταχύρρυθμης παραγωγής μας σάν κληρονομιά, χωρίς νά τούς δωρήσουμε τουλάχιστον τίς ύπολειπόμενες νησίδες μέ τά δείγματα μιάς π α λ η ό τ ε ρ η ς και ν ε ώ τ ε ρ η ς δ λ λ ά κ α λ ύ τ ε ρ α ί σ ο ρ ρ ο π η μ έ ν η ς και μέ πολύτιμες μνήμες φορτισμένης αρχιτεκτονικής παράδοσης; Νομίζω ότι μιά τέτοια υπόθεση δέν μπορεί νά είναι δυνατόν και δέν πρέπει νά έπαληθευτεί. Όσο και νά φαίνεται ότι θέλουμε έμεις, σάν τωρινή γενιά, ν'α ύ τ ο κ τ ο ν ή σ ο υ μ ε π ο λ ι τ ι σ τ ι κ ά, δέν έχουμε τό δικαίωμα νά τό κάνουμε για τίς μέλλουσες γενιές. Όσο είναι άκόμα καιρός, πρέπει ν'αγαπήσουμε δ,τι άκόμα έχει άπομείνει, πρέπει ν'άνανήσουμε και νά ακούσουμε τά σινιάλα του συνα-

γεφυρού, που όλοι οι άλλοι ευρωπαϊκοί λαοί —κυβερνήσεις και ιδιώτες— έχουν συνειδητοποιήσει. Σέ μας οι απώλειες είναι τέτοιας έκτασης που, τώρα πιά, μόνο με ένα συναγεράμιο έσχατου κινδύνου μπορούμε νά ελπίζουμε σέ μιá επιβίωσή τους. Ό άγώνας πρέπει νά στραφεί ενάντια στή διάβρωση και έξουθένωση τής ευαισθησίας μας απέναντι στίς πολιτιστικές και ιστορικές μας έστιές. Ή άμυνά μας μπορεί νά τελεσφορήσει μόνο με κατάλληλη όργάνωση και θυσίες. Άν χρειάζομαστε τό Ύπουργείο Έθνικής Άμυνας γιά τήν ασφάλειά μας από έξωτερικό έχθρό, θά πρέπει νά ενώσουμε τούς υπάρχοντες φορείς σέ ένα Ύ π ο υ ρ γ ε ί ο Π ο λ ι τ ι σ τ ι κ ή ς Ά μ υ ν α ς, με τήν έννοια ότι πρέπει ν'άποκτήσουν τά ίδια μέσα, όργάνωση και στρατό, όπως τό πρώτο. Από τήν άλλη πλευρά, όλοι μας χωρίς έξαιρέση και διάκριση, πρέπει νά νιώσουμε πιά στρατευμένοι και πρόθυμοι γιά κάποιες ύλικές θυσίες, άν δέν θέλουμε ή άρχιτεκτονική μας κληρονομιά νά σωθεί μόνο σέ φωτογραφίες και σέ σχέδια.

Θά μου επιτρέψετε νά τελειώσω με μερικές κατευθυντήριες σκέψεις, που άφορούν σέ μιá παρόμοια, αίσιόδοξη στροφή τής τύχης τού ιστορικού άρχιτεκτονικού μας πλούτου. Τά κρίσιμα σημεία στά όποια έντοπίζεται ή σημερινή άδυναμία επιτεύξεως θετικού άποτελέσματος και που πρέπει νά καταπολεμηθοῦν είναι:

α) ή μ ή σ υ ν ε ι δ η τ ο π ο ί η σ η τών διαστάσεων και τής σημασίας τού προβλήματος από όλους, όσους έχουν χρέος και συμφέρον νάλυθεί σωστά, δηλαδή τόσο τήν Πολιτεία όσο και όλους τούς πολίτες αὐτοῦ τού τόπου. Μιá τ ε ρ á σ τ ι α έ ρ γ α σ ί α πληροφόρησης από όλα τά μέσα έπικοινωνίας θά πρέπει νά αναληφθεί από τήν Κυβέρνηση τού τόπου, τούς πνευματικούς και άλλους φορείς τής κοινωνίας αλλά και όποιον άλλον μπορεί και νιώθει ότι ένας τέτοιος στόχος είναι ή ευγενικότερη και σημαντικότερη π ο λ ι τ ι κ ή ί δ ε ο λ ο γ ί α τής έποχής μας.

β) ή έ λ λ ε ι ψ η τού άπαραίτητου "Έθνικού Μητρώου Διατηρητέων Άρχιτεκτονικῶν Μνημείων και Συνόλων" όλόκληρου τού έλληνικού χώρου και όλων τών έποχῶν και περιόδων τής πολιτιστικής μας ιστορίας. Είναι ντροπή και θανάσιμος κίνδυνος ή άπουσία του. Θά πρέπει ή Πολιτεία ν'άρχισει άμέσως τό πελώριο έργο τής σύνταξης του, διαθέτοντας τά άναγκαία μέσα και τό προσωπικό και κυρίως όργανώνοντας μ'έπιχειρησιακό και τελεσφόρο τρόπο τόν Φ ο ρ έ α που θ'άναλάβει με γ ν ώ σ η και έ μ π ν ε υ σ η αὐτή τήν πολύπλευρα κρίσιμη και χρήσιμη άποστολή, δηλαδή νά γνωρίσουμε επί τέλους τό μέγεθος, τά προβλήματα και τίς ιδιοτυπίες τού άρχιτεκτονικού

αυτοῦ δυναμικοῦ. Ἴδιαίτερα καταστρεπτική εἶναι ἡ ἔλλειψη αὐτῆ γιὰ τὰ νεώτερα μνημεῖα καί τοὺς παραδοσιακοὺς μας οἰκισμοὺς.

γ) Ἡ προστασία καί ἡ ἀνάδειξη τῆς προγονικῆς κληρονομιάς, ἀφοῦ τὴν γνωρίσουμε καί τὴν καθορίσουμε μὲ πειστικά καί ἀδιδάβλητα κριτήρια στὸ Μητρώο πού ἀναφέραμε, δέν σημαίνει μουσειακὴ προστασία μόνο. Σημαίνει ἐνταξη καί ἀνάληψη πολιτιστικοῦ, παιδαγωγικοῦ, ψυχαγωγικοῦ καί ἄλλου ἐνδεχόμενα πιά στενοῦ λειτουργικοῦ ρόλου καί χρήσης. Αὐτό εἶναι τὸ ἐπόμενο ἐγχείρημα μὲ μιὰ τεράστια ἀλυσίδα προβλημάτων, πού ἐπάνω του τέμνονται οἱ ἀρμοδιότητες πολλῶν ἐπιστημῶν, ὅπως τῆς Χωροταξίας, τῆς Πολεοδομίας, τῆς Ἑθνικῆς Οἰκονομίας, τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς Ἀρχαιολογίας, τῆς Συντηρήσεως Μνημείων καί ἄλλων, πού πρέπει νὰ συνεργαστοῦν γιὰ τὴν ἐπίλυσή τους θέτοντας τίς ἀναγκαῖες προτεραιότητες.

δ) Τέλος ἡ θωρόκισις τῆς προστασίας μὲ τὴν κατάλληλη νομοθεσία, θά πρέπει νὰ θέτει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ κληρονομιά πᾶν ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ σὺμφέρον, χωρὶς ὅμως νὰ δημιουργεῖται κοινωνικὴ ἀδικία. Τὰ ὑλικά βάρη τῆς προστασίας τῶν κοινῶν πολιτιστικῶν ἀγαθῶν εἶναι νόμιμο νὰ τὰ σηκώσει τὸ κοινωνικὸ σύνολο καί ὄχι μερικοὶ "ἄτυχοι" ἢ εὐαίσθητοι ἰδιῶτες πρὸς ὄφελος τῶν "τυχερῶν" ἢ "ἐξυπνῶν".

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἐνῶ ὁ Ἰ. Καποδίστριας, ὡς πρῶτος κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος, ἐβλεπε, καί διατύπωνε σωστά τὴ πορεία τῶν νεοελληνικῶν πραγμάτων ("...οὔτε ὀπίσω οὔτε ἐμπρὸς τοῦ καιροῦ μας..."), ὁ Ὁθωνας, πού τὸν ἀκολούθησε, ὀδήγησε τὴ χώρα πρὸς τὰ πίσω μὲ ὄδηγό "τὸ ὄνειροπόλημα καί τὴν νεκρὴ μορφοκρατία". Αὐτό τὸ "πίσω" ἦταν βέβαια ὄχι τὸ ἄμεσο καί ζωντανὸ ἀρχιτεκτονικὸ παρελθόν ἀλλὰ μιὰ ξενόφερτη "κλασικότητα" γιὰ Βαυαρία. Πρὸβλ. Α. Κωνσταντινίδη, Τὰ παλιὰ ἀθηναϊκά σπίτια, Ἀθήνα 1950, σελ. 29 κ. ἐξ.
2. Πρὸβλ. Ἐμμ. Ροῦδη, Πρόλογος, στὸ βιβλίο τοῦ Μ. Βοσπορίτου, Σκηναὶ τῆς Ἐρήμου, Ἀθήνα 1899.
3. Ἀθήνα, 1921, σ. 23 καί σελ. 39.
4. Οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου.

5. Μέ τον όρο "Μοντέρνα" έννοείται εδώ τό πρωτοποριακό κίνημα τής αρχιτεκτονικής, πού άπό τό 1920 καί μετά έκφράζεται μέ τούς Le Corbusier, W. Gropius, A. Ααίτο, Mies van der Rohe, τόν κύκλο τών C.I.A.M. κ.ά. Άπό τούς "Έλληνες αρχιτέκτονες "Μοντέρνοι" τήν περίοδο του Μεσοπολέμου μπορούν να θεωρηθούν άνάμεσα σ' άλλους ο Στ. Παπαδόκης, ο Καραντινός, ο Δεσποτόπουλος, ο Μητσάκης, ο Βαλεντής καί, άπό μία άποψη, ο Πικιώνης.
6. Άναφέρω μερικά άπό τά πιό γνωστά: Α. Κωνσταντινίδη, Τά παλιά άθηναικά σπίτια, Άθήνα 1951, του ίδιου: Ξωκλήσια τής Μυκόνου, Άθήνα 1953, Π. Τζελέπη, La architecture populaire en Grece, Παρίσι 1952, (καρπός ταξιδιών καί έρευνών του στό Μεσοπόλεμο), Π. Μιχαήλ, Η ελληνική λαϊκή αρχιτεκτονική, 1953, Δ. Βασιλειάδη, Είσαγωγή στην αίγαιοπελαγίτικη αρχιτεκτονική, Άθήνα, 1955, κ.ά.
7. Πρβλ. Δ. Πικιώνη, Αίσθητικές άρχές τής αρχιτεκτονικής του Αιξινικού συναισθηματισμού, περιόδ. "Αίξινή", Ιαν. - Φεβρ. 1952, σ. 3 κ. έξ. καί Μάρτ. - Άπρίλ. 1952, σελ. 5 καί 9 κ. έξ.
8. Άπό τή στατιστική καταγραφή του 1972 φαίνεται ότι άπό τά 2.800.000 κτίσματα, πού ύπήρχαν στόν ελληνικό χώρο, τά 1.700.000 ήταν μεταπολεμικά.
9. Άναφέρω μερικά χαρακτηριστικά άποσπάσματα άπό τό περιεχόμενο αυτών τών διαταγμάτων:

Άελοφί: Φ.Ε.Κ., άρ. Φ. 396, τεύχ. Δ', 24/11/1976

Άρθρ. 4.2: "Οί κύριοι οίκοδομικοί όγκοι τών κτιρίων δέον όπως άπολήγουν ύποχρεωτικώς είς κεραμοσκεπή στέγην διαμορφώνουσαν κεκλιμένα έπίπεδα πρός όλας τάς έλευθέρας πλευράς τούτων, κατά τό πρότυπον τών λαϊκών καί νεοκλασικών κτισμάτων του παραδοσιακού οίκισμου.

4.3: "Η όλη μορφολογία τών νέων κτισμάτων δέον να προσαρμόζεται ά π ο λ ύ τ ω ς πρός τόν νεοκλασικό χαρακτήρα του παραδοσιακού οίκισμου καί ιδιαίτερωρ είς ό,τι όφορά τά κουφώματα, έξώοτα, στέγαστρα, τελικά οίκοδομικά όλίκα καί χρώματα".

Φ.Ε.Κ., άρ. Φ. 594, τεύχ. Δ', 13/11/78: "Περί χαρακτηρισμού ώρ Παραδοσιακών Οίκισμών τινών του Κράτους καί καθορισμού τών όρων καί περιορισμών δομησεως τών οίκοπέδων αυτών", Συνολικά κήρυξη 420 περίπου οίκισμών σ' όλη τή χώρα:

Άρθρ. 3:

- 3.1. Ἡ ὀγκοπλαστική μορφή τῶν κτιρίων πρέπει νά προσεγγίζει τά παραδοσιακά πρότυπα ὡς πρός τήν σύνθεσιν, τήν κλίμακα καί τās ἀναλογίας τῶν ὀγκῶν...
- 3.2. Αἱ οἰκοδομαί δεόν ὅπως καλύπτονται διὰ στέγης μορφῆς ὁμοίας τῶν παραδοσιακῶν (τετρακλινοῦς, δικλινοῦς, μονοκλινοῦς), μετὰ τῶν ἀντιστοιχῶν προεξοχῶν, ἢ ἐπιπέδου δώματος μετ' ἀναλόγου μορφῆς καί διαστάσεων στηθαίου ἢ συνδυασμοῦ τῶν δύο συστημάτων, κατὰ τά ἐπικρατοῦντα παραδοσιακά πρότυπα τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος αὐτῶν ... Εἰς περίπτωσιν κατασκευῆς δώματος, τυχόν ἀναμοναί (ὀπλισμοῦ) καλύπτονται ὑποχρεωτικῶς.
- 3.3. Ἡ τελική ἐπεξεργασία τῶν ἐξωτερικῶν ὀψεων τῶν κτιρίων διαμορφώνεται κατὰ τά παραδοσιακά πρότυπα ἀπὸ ἀπόψεως ὕλικου καί τρόπου κατασκευῆς. Αἱ ὀψεις διατάσσονται κατὰ ἐπίπεδα ... χωρὶς ἐν πάσῃ περιπτώσει νά ἀφίστανται τῶν ἀναλογιῶν τῶν ἐμφανιζομένων εἰς τά ὡς ἄνω πρότυπα.
- 3.4. Ἄπαντα τά κατὰ τήν προηγουμένην παράγραφον στοιχεῖα (δηλ. ἐξῶ-σται ἀνοικτοί ἢ κλειστοί, ἐν ἐσοχῇ ἢ ἐν ἐξοχῇ) προστενάσματα, κλίμακες ἀνοικταί, στοαί, τοῖχοι ἀντιστηρίξεως, κόγχαι, πέργκολαι, ἀρχιτεκτονικαί προεξοχαί καί λοιπά λειτουργικά ἢ διακοσμητικά στοιχεῖα) ὡς καί τά κουφώματα καί αἱ καμινάδες πρὸς ὁμοζοῦνται ὡς πρός τήν μορφήν, τὸ ὕλικόν, τὸν τρόπον κατασκευῆς καί τοὺς χρωματισμοὺς, εἰς τά παραδοσιακά πρότυπα τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος τῆς οἰκοδομῆς.

Τί σημαίνει "προσαρμόζονται ὡς πρός τήν μορφήν, τὸ ὕλικόν, τὸν τρόπον κατασκευῆς καί τοὺς χρωματισμοὺς..."; Ἐπιβάλλεται ἄραγε νά γίνονται ὅπως καί τά παραδοσιακά ἀκριβῶς; Ἡ πρακτική ἀποδεικνύει ὅτι ἀπλῶς "μακιγιάρονται" ἔτσι ὥστε νά δείχνουν ὡς παραδοσιακά. Ἀκόμα καί τὸ ὕλικόν πρέπει νά φαίνεται ὡς παραδοσιακόν (πολλές φορές μέ λίθινες ἐπενδύσεις ἀστείας μορφῆς) ἐνῶ στήν πραγματικότητα εἶναι σιδηρομπετόν. Σ' αὐτά τά διατάγματα λείπει δυστυχῶς ἐντελῶς κάθε εἰδῶς σκεπτικὸν γιὰ τήν ἐπίβολή αὐτῆς τῆς πρακτικῆς, ποὺ ὀδηγεῖ σ' αὐτὴ τήν ψευδοαρχιτεκτονικὴ μορφολογία. Τουλάχιστον οἱ "ἱστορισμοί" τοῦ 19ου καί τοῦ 20ου ἔχουν διατυπωμένη τήν ἰδεολογική τους βάση στὰ μανιφέστα τους. Τὸ σύγχρονον νεοελληνικόν "νεοπαραδοσιακόν" στυλ παράγεται χωρὶς οἱ ἐμπνευστοί του νά τολμοῦν νά τὸ δικαιώσουν θεωρητικῶς. Ἐνα στυλ μουγκό!!!